

УДК 37.295327

Щербина В.Ю.

Херсонський державний університет

**ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ У СІМ'Ї
РОЗЛУЧЕНИХ БАТЬКІВ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА
ПРОБЛЕМА**

Анотація. У статті розкриваються питання формування особистості дитини у сім'ях розлучених батьків на прикладі досліджень вітчизняних та зарубіжних педагогів і психологів.

Ключові слова: особистість, дитина, сім'я розлучених батьків.

Розірвання шлюбу, занепад родини – особливий завершальний період у житті кожної другої української сім'ї. Руйнування сімейних цінностей, планів, майбутнього – невід'ємні складові розлучення. Союз, який приносив задоволення обом партнерам, перестаючи існувати, приносить біль, розпач, страждання для кожного з його членів.

Розлучення як стресова ситуація загрожує душевному спокою, рівновазі не тільки дорослим, а, що особливо страшно, негативно впливає на становлення особистості дитини.

Ця проблема не нова, тому завжди цікавила як вітчизняних, так і зарубіжних психологів, педагогів, філософів: Е.Ейдемільера, Дж.Келлі, А.Харчева, Л.Шнейдера та ін.

Мета статті – простежити особливості формування особистості дитини в сім'ях розлучених батьків на прикладі праць вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Ситуація розлучення, згідно з даними американських дослідників Дж.Келлі і Дж.Валлерштейна, завдає великої шкоди психічному здоров'ю дитини, для якої немає і не може бути розлучення ні з батьком, ні з матір'ю. Батьки не можуть стати для неї чужими, якщо самі не захочуть цього. Особливо болісно реагують на розлучення 5-7-річні діти, насамперед

хлопчики; дівчинки ж особливо гостро переживають розлуку з батьком у віці від 2 до 5 років. Наслідки розлучення можуть негативно позначитися на всьому подальшому житті дитини. «Битва» батьків у період до розірвання шлюбу і після призводить до того, що у 37,7% дітей знижується успішність, у 19,6% – страждає дисципліна вдома, 17,4% – потребують особливої уваги, 8,7% – тікають з дому, 6,5% – відчувають конфлікти з друзями [4, с.47]. Як стверджують медики, кожна п'ята хвора неврозом дитина пережила в дитинстві розлуку з батьком. І, як зазначає А. Харчев, в сім'ях після розлучення створюється специфічна система відносин між матір'ю і дитиною, формуються зразки поведінки, що представляють собою в деяких відносинах альтернативу нормам і цінностям, на яких ґрунтується інститут шлюбу. Існують обмежені наукові дані, які підтверджують припущення про те, що досвід дитячих переживань може впливати на виконання подружньої і батьківської ролі в майбутньому. Зокрема, серед жінок, в ранньому дитинстві яких батьки розійшлися, особливо виражена тенденція заводити позашлюбних дітей. Крім того, особи, які виростили в сім'ях, розбитих у результаті розлучення, більш схильні до нестабільності у власному шлюбі [9, с.155].

У той же час, розлучення може бути і позитивним моментом у житті дитини. Цьому сприяють окремі чинники: існування дитини до розірвання шлюбу її батьками було нестерпним, алкоголізм/ наркоманія батька/ матері, їх постійні суперечки, побиття дитини, незадовільні умови її існування. Щоправда, такі випадки не є дуже поширеними у практиці постсімейного виховання.

У процесі формування особистості дитини надзвичайно важливий кожен день її життя у період дитинства. Становлення свідомості, поглядів у дитини нерозривно пов'язане з її мікро- і макросоціумом. Втрата одного з батьків у цей період, зміна звичного ритму життя по-різному впливають на дітей.

Так, дослідження Е.Ейдемільера показали, що навіть в грудному віці

діти здатні гостро переживати психологічну травму, яку відчуває в процесі або в результаті розлучення їх мати. Результатом реагування на депресивний стан матері може бути навіть загибель немовляти - «грудничка». Вчений вважає, що це відбувається тому, «що новонароджені перебувають як би в симбіозі з матір'ю, залишаються частиною її організму. Дослідження показали, що при годуванні груддю частота коливань очного яблука і частота смоктальних рухів у малюка збігаються з частотою пульсу матері. Повністю ідентичні електроенцефалограми у матері і її немовляти. Коли молода мати тривалий час перебуває в конфліктній ситуації, майже завжди завчасно припиняється такий потрібний малюкові процес грудного вигодовування: від нервового напруження у матері зазвичай пропадає молоко. За несприятливої ситуації в сім'ї увага матері концентрується на конфліктах і суперечках з чоловіком, а дитина виявляється обділеною її турботою. Буває і навпаки, коли мама, що переживає стрес, оточує дитину надмірною турботою, буквально не спускає її з рук, так що її емоційний стан передається їй безпосередньо. Зовсім нетиповими є випадки, коли дитина більше прив'язана до батька, а не до матері; коли відчуває з ним емоційний та фізичний зв'язок. Мама у цей час може займатися власними справами, пиячити тощо [12, с. 72].

Не менш важко переживають розпад сім'ї і діти дошкільного віку. Дослідження зарубіжних психологів показали, що для дитини-дошкільника розлучення – це ламання стійкої сімейної структури, звичних відносин з батьками, конфлікт між прихильністю до батька і матері. Дж. Мак Дермот і Дж. Валлерштейн спеціально вивчали реакції дітей дошкільного віку на розпад сім'ї в період до розлучення, в період розлучення і через кілька місяців після нього. Їх цікавили зміни поведінки дітей у грі, ставленні до однолітків, емоційні прояви, характер і ступінь усвідомлення пережитого ними. Так, діти 2,5-3,5 років реагували на розпад сім'ї плачем, розладом сну, підвищеною лякливістю, зниженням пізнавальних процесів, регресом в охайності, пристрастю до власних речей та іграшок. Вони дуже важко розлучалися з матір'ю / батьком. У грі створювали вигаданий світ, населений

голодними, агресивними тваринами. Негативні симптоми знімалися, якщо батьки відновлювали турботу і фізичний догляд за ними. У найбільш вразливих дітей через рік залишалися депресивні реакції та затримки розвитку [4, с.84].

Для дітей 3,5-4,5 років характерна підвищена агресивність, переживання почуття втрати, тривожність. Екстраверти перетворювалися в інтравертів. У частини дітей спостерігалася регресія ігрових форм. Для дітей цієї групи було характерно прояв почуття провини за розпад сім'ї: одна дівчинка карала ляльку за те, що та вередувала і через це пішов тато. У інших розвивалося стійке самозвинувачення. Найбільш вразливі діти відрізнялися бідністю фантазії, різким зниженням самооцінки, депресивними станами. За спостереженнями Дж. Мак Дермота, хлопчики цього віку розпад сім'ї переживають більш драматично і гостро, ніж дівчата. Подібне він пояснює тим, що у хлопчиків відбувається зрив ідентифікації з батьком у період, коли починається інтенсивне засвоєння стереотипів чоловічої рольової поведінки. У дівчаток ідентифікація в період розлучення змінюється в залежності від характеру переживань матері; нерідко дівчинки ідентифікуються з патологічними рисами особистості матері [4, с.144].

Дітям 5-6 років притаманне збільшення агресії і тривоги, дратівливість, невгамовність, гнівливість. Діти цієї вікової групи досить чітко уявляють, які зміни в їхньому житті викликає розлучення. Вони здатні розповісти про свої переживання, тузі за батьком / матір'ю; вони надзвичайно сильно прагнуть відновити сім'ю. У дітей не спостерігалася яскраво виражених затримок у розвитку або зниження самооцінки. За даними Дж. Валлерштейна, дівчатка старшого дошкільного віку переживали розпад сім'ї сильніше, ніж хлопчики: сумували за батьком, мріяли про шлюб матері з ним, приходили в стан крайнього збудження в його присутності. Найуразливіших дітей 5 - 6 років відрізняло гостре відчуття втрати: вони не могли говорити і думати про розлучення, у них порушувався сон і апетит. Деякі, навпаки, постійно запитували про батька, шукали уваги і фізичного контакту з ним [4, с.103].

Згідно з дослідженнями Дж. Валлерштейна, найбільш вразливим при розпаді сім'ї виявляється єдина дитина. Ті, у кого є брати і сестри, набагато легше переживають розлучення: діти в таких ситуаціях зганяють агресію або тривогу один на одному, що значно знижує емоційне напруження і рідше призводить до нервових зривів [4, с.93].

О.Кузнецова переконує, що душевна травма, нанесена дитині розлученням батьків, може по-особливому проявитися в підлітковому віці. Звертає на себе увагу жорстокість підлітків, які вирости без батька. Відсутність в сім'ї зразка чоловічої поведінки призводить до того, що, позбавлені позитивних прикладів чоловічого ставлення до людей, чоловічої любові до себе, такі підлітки не розрізняють чоловічу і псевдочоловічу поведінку. Бажання піднятися за рахунок слабкого, принизити залежного – не що інше, як маскування жорстокістю своєї неспроможності. Таким чином, у підлітків, які вирости в розведених сім'ях, спостерігається заниження самооцінки. За даними психологів, у хлопчиків-підлітків з високою самооцінкою батьки дбайливі, користуються їх довірою і є для своїх дітей авторитетом [2, с.40]. Сімейне життя визначається не лише індивідуальними характеристиками тих чи інших членів сім'ї, але також і соціальними обставинами, і тим середовищем, в якому живе сім'я. Батько, який залишив сім'ю, часто сприймається дитиною як зрадник. Тому входження дитини в соціальне середовище ускладнюється і деформується. Нерідко діти з розлучених сімей опиняються об'єктами морально-психологічного тиску з боку дітей з благополучних повних сімей, що веде до формування у них почуття невпевненості, а часом і озлобленості, агресивності. Формування особистості дитини ще більш ускладнюється в тому випадку, якщо вона була свідком або учасником всіх сімейних конфліктів і скандалів, які призвели батьків до розлучення. Таким чином, дитина, з одного боку, піддається соціальній дискримінації, пов'язаної з відсутністю батька, а з іншого – продовжує любити обох своїх батьків, зберігає прихильність до батька при ворожому ставленні матері до нього. Л.Савінов зауважує, що через

побоювання розстроїти матір вона змушена приховувати свою прихильність до батька, і від цього страждає ще більше, ніж від розпаду сім'ї [6, с.109]. І хоча колишній світ дитини, в якому вона народилася і жила до розлучення, зруйнувався, перед нею постає важке завдання: потрібно виживати, пристосовуючись до нових обставин. Не завжди це дається дитині легко. Одне з найбільш найближчих наслідків стресу у дітей після розлучення батьків – порушення їх адаптації до повсякденного життя. Про це свідчать результати дослідження І.Руденко, яка виявила зниження адаптивності дітей із розлучених сімей в порівнянні з дітьми з повних благополучних сімей. Важливими чинниками зниження адаптивності, згідно з отриманими даними, є інтенсивність і тривалість розбіжностей, сварок і конфліктів між батьками, свідком яких була дитина, а особливо налаштування дитини одним з батьків проти іншого. Адаптивність дитини знижується пропорційно тривалості періоду, протягом якого вона живе в такій родині. Найгірше були адаптовані діти, які залишилися з батьками після розлучення при їх спільному проживанні в розділеній квартирі [5, с.16].

Ще складніше процес соціальної адаптації відбувається у дітей, чий батьки після розлучення наполегливо намагаються влаштувати свою долю, забувши про почуття й уподобання дитини. Наприклад, в сім'ї мами, з якою живе дитина, часто з'являються нові претенденти на роль чоловіка і батька. Деякі з них поселяються в квартирі, перебудовують на свій лад сімейний побут, вимагають від дитини певного ставлення до себе, а потім йдуть. Їх місце займають інші, і все повторюється. Дитина покинута. Вона відчуває себе нікому не потрібною. В таких умовах не виключено формування особистості людиноненависника, для якого не існує ні етичних, ні моральних правил у відносинах з іншими. Саме в дитинстві формується або довірливе ставлення до людей, або очікування неприємних переживань, загрози з боку навколишнього світу. Дослідження свідчать, що почуття, що сформувалися в дитинстві, згодом нерідко супроводжують людину протягом всього життя, надаючи їй відносинам з іншими людьми особливий стиль і емоційну

тональність [11, с.312].

Таким чином, процес формування особистості дитини у сім'ї розлучених батьків відбувається надзвичайно складно. Це завжди негативно впливає на процес її соціалізації. Налагоджений виховний процес порушується, дитина не знає, як себе поводити в новій абсолютно незнайомій ситуації, від того постійно нервує, стає дратівливою, втрачає відчуття спокою та рівноваги. У ході розлучення страждають усі. Причиною цього є те, що батьки забули, що сім'я – це не тільки спільне проживання разом декількох людей, це кропітка та щоденна робота обох батьків над її збереженням, функціонуванням та процвітаням.

Дана наукова розвідка не носить вичерпного характеру. Перспективними видаються дослідження поведінки дітей підліткового віку у розлучених сім'ях.

Аннотация. В статье раскрываются вопросы формирования личности ребенка в семьях разведенных родителей на примере исследований отечественных и зарубежных педагогов и психологов.

Ключевые слова: личность, ребенок, семья разведенных родителей.

Abstract. The article deals with the formation of the child in the families of divorced parents in case studies of domestic and foreign educators and psychologists.

Keywords: person, child, family divorced parents.

Список літератури

1. Изменение положения женщины и семья: Сб. ст. / АН СССР. Ин-т социол. исслед. [Отв. ред. А.Г.Харчев]. – М.: Наука, 1977. – 214 с.
2. Кузнецова Е. В. Социализация детей в семьях разведенных родителей : дис. ... канд. социол. наук : 22.00.04. / Кузнецова Екатерина Викторовна. –

Саранск, 2003. – 239 с.

3. Павленок П.Д., Куканова Е.В., Шаповалов В.К. Введение в специальность. Социальная работа / П.Д. Павленок [и др.]. – М.: Форум: Инфра-М, 2007. – 128 с.
4. Последствия развода родителей: переживания ребенка в период поздней латентности/ Валлерштейн Дж.В./ Келли Дж.А. – Нью-Йорк, 1989, 203 с.
5. Руденко І. М. Вплив розлучення батьків на життєдіяльність дитини молодшого шкільного віку : автореф. дис. ... канд псих. наук : 19.00.07 / Руденко Ілона Миколаївна. – К., 2009. – 20 с.
6. Савинов Л. И. Социальная работа с детьми в семьях разведенных родителей : учеб. пособ. 4-е изд., перераб. и доп. / Л. И. Савинов, Е. В. Камышова. – М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко», 2008. – 260 с.
7. Соціальні служби – родині : Розвиток нових підходів в Україні / за ред. І. М. Григи, Т. В. Семигіної. – К. : Києво-Могилянська Академія, 2002. – 188 с.
8. Харчев А. Г. Брак и семья в СССР / А. Г. Харчев. – М. : Мысль, 1979. — 312 с.
9. Харчев А.Г., Мацковский М.С. Современная семья и ее проблемы / А.Г.Харчев. – М.: «Статистика», 1978. – 204 с.
10. Харчев А. Г. Социология семьи: проблемы становления науки /А.Г.Харчев. – М.: ЦСП, 2003. – 342 с.
11. Шнейдер Л. Б. Функционально-ролевая структура семейных отношений // Психология семейных отношений // Л.Б.Шнейдер. [Курс лекцій]. – М.: Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512 с.
12. Эйдемиллер Э. Г., Юстицкий В. В. Семейная психотерапия / Э.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкий. – Л.: Медицина, 1989. – 192 с.